

ДЕМОСТЕН ОРАТОРЪТ*

Богдан Богданов

И речите на Демостен на български, както и всеки друг преведен древен текст ни поставят сериозната задача да отделим далечното и вече мъртвото от това, което все още има сила. Тази задача никога не се решава идеално, защото в отживялото постоянно просветва нещо съвременно, а онова, което изглежда вечно, изведнъж може да изгуби стойността си. Но именно колебанието между вечните и преходните значения гарантира дълъг живот на литературата на миналото.

Демостен на български — това неизбежно повдига въпрос за съотношението между символа за оратор и политик-демократ, наложил се от векове, и реалния Демостен, атинянина от IV в. пр. н. е. с неговото величие и историческа ограниченост. Този въпрос има и по-конкретен вариант в цяла редица запитвания, които би отправил на специалиста съвременният читател — в каква степен е преводим Демостен, разполага ли нашият език със стилистичните краски, използвани от знаменития оратор в неговата старогръцка реч, налице ли са в превода емоционалните и логическите внушения на оригинала и след като техният адресат е бил друг човек, преди всичко слушател с битие, пряко свързано със сюжетите на Демостеновите речи, дали тия внушения не са принципно невъзприемаеми за съвременния читател, проявяващ само общокултурен интерес към творчеството на Демостен.

Историята на Демостеновите речи опровергава скепсиса, съдържащ се в последния въпрос. На границата на старата и новата ера примерно благодарение на усилията на поколение филолози Демостен е въздигнат до образец за литературен език и писател, който умее да внушава чувства, без да се обръща внимание на политическите му възгледи. Във византийската традиция Демостен е покрит със слава не поради републиканския си патос. Обратно, в епохата на Френската революция той е тачен именно поради това. Тия примери стигат, за да напомнят, че значителното литературно дело не е сводимо до една черта и един смисъл. Само възел от значения, то е витално, способно да поражда и нови значения. Естествено преведеният Демостен днес няма да има внушенията на оригиналната Демостенова реч. Но въздействие все пак ще има — то е гарантирано от дълговечието на текста и сигурно няма да е нещо напълно външно за огнището, което го излъчва. Макар и косвен, макар и странно преиначен резултат, това въздействие ще се храни от оригиналния патос на Демостеновите речи.

За човека Демостен разполагаме с достатъчно извори — една биография на Плутарх, в която са смесени реалните факти и литературната доработка; друга, по-кратка биография, приписана на Плутарх, и трета, съставена в IV в. на н. е. от Либаний. Особено ценни са фактите, които цитира сам Демостен в своите речи. Може да се вярва и на анекдотите за усилията, които положил, за да премахне физическите си недостатъци. Но не бива да се забравя, че по-късното време митизира Демостен и че тия анекдоти обслужват и мита. Мит има и във великолепното римско копие на елинистическа статуя на Демостен,

* Демостен. Избрани речи. НИ. С. 1982, с. 5-19.

независимо че в достойната поза и строгите черти на лицето се долавя стилът на портрета.

Демостен се ражда в 384/3 г. пр. н. е. в семейството на заможен атинянин. Баща му се казва също Демостен. Притежава две големи работилници и доста пари в търговски сделки. Но почива рано и настойниците, които оставя, присвояват имуществото. Тъй че момчето, както твърди Плутарх, не успява да получи подобаващото за богато дете образование. Достигайки пълнолетие, Демостен прави безуспешен опит да се договори с настойниците и да си върне бащиното имущество. Това лично дело първо го насочва към ораторското поприще. Получил закалка в школата на съдебния оратор Исей, специалист по наследствени дела, Демостен дава под съд своите бивши настойници и като води сам обвинението, както е редът, спечелва делото. Успява да си върне незначителна част от бащиното наследство, но си спечелва име на талантлив оратор.

До към тридесетгодишната си възраст около десет години Демостен се подвизава като съдебен оратор — т. нар. логограф, който съставя речи по частни дела. Според тогавашната практика и ищецът, и обвиняемият, стига да не са жени или деца, се явяват лично в съда без адвокат, като научават наизуст написаната предварително от логографа-специалист реч. Тъй че на практика логографът е и оратор — трябва да владее техниката на аргументирането и изграждането на речи, и юрист — трябва да познава законите, и писател — поръчаната реч трябвало да отговаря на характера на клиента, за да бъде убедителна. Най-после речта трябвало да изглежда импровизирана, да не е нарушен устният характер на съдебното прение — това също изисквало немалко писателско умение.

Като логограф Демостен натрупал немалък юридически и писателски опит. Но влязъл във възраст, която позволявала да се заеме с активна обществена дейност, и сигурно високата мисъл и личната амбиция не го оставили на спокойствие и го извели на политическата трибуна. Искал не просто да се препитава, а да влияе и ръководи. Учените спорят дали продължил след тридесетгодишната си възраст да пише речи за частни дела. Според едни било нужно, за да се препитава, според други и политическите речи му носели облага — плащали му среди, които имали полза от неговата политическа дейност. Това прави вероятно и обвинението, отправено му от Плутарх, че получавал пари от Персия, заинтересувана от антимакедонската му дейност.

Да оставим настрана въпроса, от какво се препитавал Демостен, както и недоказуемото подозрение, че го подкупвали от Изток. Във всеки случай то контрастира силно на праволинейната му политическа дейност. Плутарх приема за истина това подозрение не за друго, а за да окръгли с отрицателна черта характера на Демостен, да го предпази от неправдоподобие на идеална фигура.

Някъде към 355 г. Демостен излиза на трибуните на атинския съвет и на атинското народно събрание, за да пледира политически каузи. Според изворите претърпял неуспех — имал говорни недостатъци, а и по начало му липсвал опит в публичното говорене. За овладяването на аудитория от няколко хиляди слушатели се изисквали сила на гласа, ясно учленение и условна жестикуляция. Те не били тъй лесно постижими, щом като на трибуната в народното събрание се подвизавали не повече от двайсетина оратори, независимо че демократическият строй давал всекому право да изказва мнение. Тъй че не само широки познания в юридическата, политическата и икономическата сфера на

живота били нужни на тогавашния публичен говорител-общественик и не само дисциплина и ловкост в аргументирането, но и физически качества — глас, регулирано дишане, изразителни жестове и внушителна стойка. Демостен ги постигнал с упорит труд, възползвайки се от опита на знаменити актьори на онова време. Той е първият оратор, използвал театралната декламация на трибуната на народното събрание. Бил ненадминат в способността си да владее емоционално аудиторията и да внушава различни чувства. Донякъде това се усеща и в писаните речи на Демостен.

Три десетилетия владее той политическата трибуна в Атина, следвайки неотменно едни и същи ясни цели — възстановяването на мощта на отечеството и борбата с Македония. Отначало е сам, повикът му срещу пагубното бездействие пред опасността от север остава без ответ. Едва към 346 г. Демостен успява да организира антимакедонско движение, като обединява около себе си и други именити оратори на времето — Ликург, Хиперид, Хегезип. Дейността му прекрива границите на отечеството — участва в посолството, подготвило т. нар. Филократов мир с Филип след неговата опустошителна акция в Халкидика; организира съюз и попречва на Филип да превземе Византион (340 г.); подготвя коалицията на градовете, участвали в битката при Херонея (338 г.). След като се справя с най-големия си враг от промакедонската партия Есхин (той напуска Атина), Демостен става изключително влиятелен и в Атина, и в целия елински свят.

На македонския престол е вече младият Александър и военните амбиции на Македония се пренасят на изток срещу Персия. Македония става безспорна сила, но Демостен не се отказва от политиката, диктувана от полисният патриотизъм и престижа на Атина. В 324 г. трезвото му отношение към събитията във връзка с делото на Харпал, потърсилия убежище в Атина ковчезник на Александър, изправя срещу Демостен и промакедонската, и антимакедонската партия и той попада в затвора след обвинение, че е получил подкуп. Избягал оттам, дочаква в Егина вестта за смъртта на Александър, придобрява се с другарите си от антимакедонския лагер и заедно с тях обикаля Пелопонес, за да организира въстание срещу македонската власт. Но то е неуспешно и в тежките условия на мира, сключен с Касандър, влиза предаването на Демостен и на останалите политици от антимакедонското движение. Всички са жестоко екзекутирани. Демостен намира убежище в храма на Посейдон на малкия остров Калаврий, където успява да се самоубие. Това става пред очите на македонския отряд, пратен да го арестува, някак тържествено като на сцена — поне според разказа на Плутарх. Известна е точната дата на това събитие — 12. X. 322 г. пр. н. е.

Рисковано е да търсим реалния човек сред фактите на Демостеновото житие. И Плутарх, който се е опитал да го стори, е създал по-скоро образ на полисен патриот и на герой изобщо въпреки няколкото черни краски, които е положил, за да го направи по-реален. Съвсем в духа на елинската архаика и класика достойнството на Демостен е преди всичко в плътното покриване на своята съдба със съдбата на колектива. Затова в театралната му гибел няма нищо изкуствено. Тя представя друга, по-съществена гибел — на полилната демокрация. Един вид неин символ, Демостен не може да загине просто така, без нужния изразителен жест.

Лицето, говорещо в речите на Демостен, също е донякъде условно, обективна позиция, тенденция на времето, глас на човешки колектив. Обемът на народния колектив, на неговата съдба прави функционална Демостеновата

патетика, кантатния тон на неговите речи. Личният глас и личната съдба на оратора имат вероятно някакво присъствие в този стил, но доколкото Демостеновото слово е дело на класиката, те остават принципино неуловими.

Сборникът с Демостенови речи, който притежаваме, е преминал в ново време чрез византийски ръкописи, най-старите от които са изготвени в X век. Разделени на четири класа от текстолозите, тия ръкописи съдържат ред разночетения. Както убеждават античните папирусни откъси с Демостенови речи, разночетенията са съществували още в античната писмена традиция.

Сборникът е бил съставен в ранно елинистическо време скоро след смъртта на Демостен. Не е известно кой го е съставил и какво е било предназначението му. Във всеки случай това не е била единствената подобна сбирка. Но не Демостен е бил инициаторът за издаването на речите. Издателят ги е събрал от различни източници, между които и отделни речи, публикувани от самия Демостен, учебни риторски сборници, частни издания, правени от Демостенови приятели и почитатели. Малка част от речите, които притежаваме, са минали пряко под редакцията на оратора.

Готвейки се старателно за публичните си излизания в народното събрание и съвета, Демостен предварително е записвал едни или други части от своите речи. Разбира се, той не е четял, не е било прието. Едва след произнасянето на речта в случаите, когато е бил заинтересуван да я разпространи, той е възстановявал писмено казаното, като е внасял и известни промени. Тъй, от една страна, произнасяните от Демостен речи са били записвани и разпространявани от други хора, от друга страна, сам Демостен е променял речите си, когато ги е подготвял за публикуване. Т. е. две са възможните отклонения от оригинала на Демостеновите речи — първо, при пренасянето им от устна в писмена форма от самия Демостен или от други негови съвременници, второ, при предаването на вече записаните речи от поколение на поколение.

Достигналият до нас сборник съдържа 60 речи. Те са политически — били са произнесени в съвета или в народното събрание, съдебно-политически — на обществена тема, но произнесени в съда, и най-после речи по частни дела, произнесени в съда — те са най-много на брой. От Демостен притежаваме освен това т. нар. встъпления — 56 на брой, и 6 писма. Встъпленията са писани вероятно от младия Демостен, който се упражнявал в разработването на общи места и нахвърлял в тия своеобразни резюмета бъдещи уводи на свои речи. Някои от тия уводи той използвал по-късно. Колкото до писмата, съдържанието им говори, че са писани от вече зрелия Демостен.

Според тексткритическата преценка голяма част от достигналите до нас Демостенови творби не принадлежат на оратора. Подражания, правени в по-късно време или принадлежащи на друг оратор, но погрешно отнесени към Демостен още от античните филолози, тия творби са тъй здраво скрепени тематично и стилистично с действително Демостеновото творчество, че само окоето на специалиста би могло да отличи почерка на оратора. Превърнал се в образец и сам следващ образци, Демостен живее във време, което се изразява типово и за което творчеството е един вид творческа комбинация на клишетата. Мъчнотията да се отличи ръката на Фидий от ръката на редовия скулптор във фриза на Партенона изпитва и филологът, когато трябва да отличи почерците на оратора-майстор и на учещия се с подражаване. Като рожба на класиката Демостен също разбира дейността си най-напред като занаят, като съвкупност

от умения. Затова в достигналия до нас сборник на равнището на занаята той някак естествено се е смесил с чираците.

Но ако между шейсетте оцелели речи голяма част не принадлежат на Демостен, любопитно е да се знае, че, от друга страна, големи, може би велики речи на оратора не са достигнали до нас, между тях и такива, на които той особено е държал. Дали защото не ги е публикувал, или не са будели възхищение? А може би обикновена игра на случая.

С изключение на встъпленията и писмата, за които има известно съмнение, че, не принадлежат на Демостен, в настоящия избор са включени само речи, чието авторство е безспорно. Повечето са от жанра политическа реч — трите Олинтийски речи и трите Филипики, които образуват сърцевината на Демостеновото творчество. Те са и много добре обработени. Тия шест речи, насочени срещу завоевателната политика на Филип към крайбрежието на Егея и писани в едно десетилетие, образуват единен комплекс, наричан също Филипики. В този комплекс влизат още две речи — „За мира” и „За положението в Херсонес”, които не са представени в българския превод. В превода читателят ще се запознае и с една от най-майсторските речи на Демостен, за чиято обработка той положил много труд — „За венеца”. Твърде обемиста и затова представена в откъси, тази реч е един вид политическата автобиография на Демостен. По жанр тя е съдебно-политическа. С нея именно или по-скоро с нейния устен вариант Демостен срязва своя политически противник Есхин.

Да се разбере Демостен от самия Демостен, като се четат речите му, е невъзможно. Свързани плътно с обществените и политическите обстоятелства на своето време, тия речи са един от най-надеждните извори за онази епоха, но и сами се натоварват с най-много смисъл предимно вътре в нейния кадър. Като казваме обществени обстоятелства, имаме пред вид атинската полисна демокрация, обществената система, породила публичното ораторство, а под политически обстоятелства разбираме конкретната външнополитическа ситуация, сюжета на Демостеновите прения.

Разбира се, обществените от политическите обстоятелства могат да се делят само условно. Политическата история на древна Елада до падането ѝ отначало под македонска, а по-късно под римска власт е донякъде следствие на полисната обществена система. Откъснати един от друг и затворени в малкото пространство на родината-полис, елинските градове враждуват и се съюзяват, отблъскват персийското нашествие, но се изтощават в Пелопонеската война. Постоянно прегрупирайки се в нови съюзи, те не успяват да достигнат до цялостно държавно обединение. Същевременно икономическата нужда, невъзможността да се интензифицира местното производство ги кара да експанзират — в търговски колонии, чрез войни и търговски обмен. Понеже постоянно си съперничат за земи и сфери на влияние, елинските градове от тази епоха са обект на внимание, често и прицел на големите монархически държави, които ги заобикалят — на първо място на огромната Персия, а от средата на IV в. пр. н. е. и на Македония.

Още от времето на гръко-персийските войни Демостеновата родина Атина се ползува с особен не само културен, но и икономически и военен авторитет в гръцкия свят. След поражението в Пелопонеската война в първата половина на IV в. тя се стреми да възстанови по-ранната си сила и ако първоначално е в конфликт с другите два елински града, които също се стремят към хегемония — Спарта и Тива, от средата на века с възцаряването на Филип

на македонския престол интересите на Атина на север започват да се преплитат с интересите на агресивната Македония. Енергичен и умен, Филип реорганизира македонската армия. Познавайки добре от годините на заложничеството си в Тива гръцкия сепаратизъм, той решава да го експлоатира и да разшири територията си на юг под благовидния предлог, че обединява елинските градове срещу опасността от Изток, срещу посегателствата на Персия. Тази опасност е била действителна и именно с нея аргументирали поддържането на Филип промакедонски настроените кръгове в Атина.

Трудно е да различим днес идеологическите мотиви от политическите и икономическите причини, обусловили македонската експанзия. Но истина е, че Филип и по-късно Александър искрено са се смятали за елини, които воюват за елинското благо. От друга страна, мнозина изтъкнати елини на четвърти век усещали безперспективността на полиския демократически ред, считайки го един вид виновен за елинското разединение. Те именно започнали да гледат на Филип като на месия, който може да обедини елините и същевременно да ги предпази от персийската опасност. Идеолог на този странен панелински универсализъм, принесъл в жертва чувствата си към малката полисна родина, е ораторът Исократ. Между другото той смятал Филип за грък, не за варварин. Но, както и да е, достойни хора като Исократ и Фокион или не съвсем достойни като Есхин, вероятно подкупвани от Филип, действали срещу интересите на полиската родина и на полиската демокрация. На дело те били за монархията, отстъпвали от духа на атинската полисна култура и подготвяли друга, нова културна епоха. Но независимо че ходът на времето щял да наложи и монархията, и тази нова култура, тяхната позиция не може да се нарече механично прогресивна.

Свързана с полиската култура, Демостеновата позиция била слаба, гледано исторически, а политиката му осъдена на гибел. Това е трагическият и героическият момент и в неговата съдба, и в съдбата на неговата родина. Но в нито един друг момент от историята на атинската полисна демокрация не се е проявявала тъй типично нейната същина, както в края ѝ, във втората половина на IV в. пр. н. е. Става дума най-напред за същината на демокрацията изобщо, съдържаща се в атинската полисна демокрация. Именно в Демостеновите речи, така свързани с нейната гибел, е изявена пределно ясно хуманната природа на всяка демокрация. Живото патриотично чувство, осъзнатото уважение към волята на народния колектив, динамиката да бъдеш активен чрез тази воля, свободомислието и свободата на словото, нуждата от аргумент, хармонията между лично и обществено действие, съдържаността, породена от обществената отговорност — тия черти на Демостеновото поведение и мислене са същевременно изражение на демократическия дух изобщо, затова и вечното съдържание на Демостеновите речи, основанието за надисторическото им значение.

Но не само поради вечния демократически дух, който изразява, Демостеновата позиция надмогва пред нас Исократовата. Не бива да се забравя, че историческият ход само в известна посока е бил за Филип, за Александър и за Рим по-късно, за голямата държава с поданици срещу малката обозрима родина с граждани. Престанал да съществува политически, гръцкият полис продължава да съществува като обществена и културна структура и в елинистическите монархии, и в Рим, донякъде и във Византия. В патоса на Демостеновите речи е защитено и бъдещето в тесен исторически смисъл, щом като нито античността,

ните средновековието не успяват да разрушат кадъра на полиса, запазил се като един вид по-реална родина покрай имагинерната величина на империята.

Ето основните аргументи на Демостен — родината е Атина, а другата родна общност — елинският свят, в който Атина има естествено право да ръководи, макар че това тя трябва да прави по реда на единоумислието, а не със сила; македонците са варвари, разбира се, по това, че ги управлява цар, те са враговете на елинския свят, единствените реални врагове, защото заплашват демокрацията и елинската култура; нужно е да се действа срещу Филип, който е тиран и у когото именно понеже е тиран, се наблюдава пълно противоречие между думи и дела. Това са политическите аргументи на Демостен, останалото е логика, нюанси, средства за внушение, речова музика и жестикулация, очевидно имали успех и в Атина, и в Тива, и в Пелопонес, щом като толкова пъти Демостен успявал да съюзява враждуващи помежду си елински градове.

Но да се разделят патриотът, демократът и политикът от оратора е неправилно. Политическата дейност на демократа Демостен е в основата си говорене, овладяване на маса, която трябва да бъде подтикната да направи или възпряна да не направи нещо. Символичен е фактът, че Исократ бил скучен говорител, а Демостен вълнувал дори тия, които не приемали аргументите му.

Демократическата обществена система е вторият кадър, в който става разбираема и политическата дейност, и ораторското изкуство на Демостен. Става дума за атинската полисна демокрация с всичките ѝ исторически ограничения и недостатъци. Срещу редица нейни черти се бори и самият Демостен — срещу разхищението и срещу това да се смята, че държавата трябва да осигурява забавления и да изхранва ленивата градска маса, да наема чужда войска, наместо да създава свое гражданско опълчение. Но същата тази демокрация с нейната лоша уравниелна тенденция и юридически хаос е средата, която прави възможна подобна политическа и ораторска дейност като Демостеновата.

Цялата история на атинската демокрация от 462 г. пр. н. е., от реформите на Ефиалт, до 322 г., до смъртта на Демостен, е история на оратори. Повечето от тях са политици — съдържаният благороден Перикъл, разпуснатият вития и краен демократ-демагог Клеон, генералът Никий и авантюристът Алкивиад, чиито речи преразказва Тукидид в своята „История”. Разбира се, софистите, направили толкова много за развитието на красноречието, не са се занимавали с политика — например Горгий, който произнася речи на изкуствени митологически теми. Но ако не с политика, атинското красноречие е непременно свързано с обществената практика. Затова то е душата и на атинското демократическо съдопроизводство. Може да се разбере и по оформилия се по-късно канон на десетимата най-добри атински оратори от тази епоха — с изключение на Исократ всички са практики на политическата и съдебната трибуна.

Разбира се, интимна е връзката само между публичното ораторство и демокрацията. Риториката като теория, като един вид знание как да се строи и краси речта се развива обикновено по-далеч от трибуните а често битието на поданика повече подхожда на предмета ѝ. Софистите я практикуват първи в Атина, но те са чужденци и не се занимават с обществени дела. Исократ, макар че се дистанцира от тях, е все пак риторик и затова, докато Демостен се подвизава в народното събрание, той се занимава със стилистика в тишината на дома си. Големите риторици-специалисти в по-късно време обикновено се движат край някой монарх.

Това не означава, че у практика Демостен липсва риторски опит, система и стил. В тази насока той положил много старание. Ако е вярно, че преписал осем пъти „Историята” на Тукидид, едва ли го е направил само за да усвои идеите на именития историк. Демостен също избягва натрупването на гласни и на кратки срички — може би следвайки Исократ, и използва умишлено анафори, антитези и риторически въпроси. Речите му имат яснообозрим петчастен строеж и, вижда се, всичко в тях е подчинено на ред, който не е без отношение към някаква риторска теория. И все пак това не е теория, не е риторическа форма в най-специалния смисъл на думата. Резултат на преосмислен писателски и ораторски опит — на Тукидид, на Антифонт и Исей, на Исократ, риторските похвати у Демостен са определено неканонични, свободно използвани в система, която трудно може да бъде описана. Своя особена риторика имат Демостеновите речи, очевидно подчинена на пъстрилото конкретни цели, следвани от оратора във всеки отделен случай. Риторическата форма у Демостен е приближена към съдържанието на речите, към практиката на произнасянето им. Затова тя изглежда разнообразна и много по-артистична, отколкото е у всеки друг античен оратор. И сигурно това изключително майсторство на конкретно превъплъщение в поведение на трибуната и в речова форма е действителната причина за славата, с която се е покрил ораторът Демостен още приживе.

Струва си да се каже в заключение — тази слава едва ли щеше да е толкова заслужена, ако майсторството на изражението не беше по мярката на изразеното, ако речите на Демостен не бяха и образец за достойната позиция на един патриот, демократ и свободолубец.